

Коляда Наталія Миколаївна. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. - К., 2004. – 22 с.

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

КОЛЯДА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 37 (09) (477)

**РОЗВИТОК НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор педагогічних наук, професор

Побірченко Наталія Семенівна,

Уманський державний педагогічний університет

імені Павла Тичини,

директор Навчально-наукового інституту соціальної

та мистецької освіти

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент

Гупан Нестор Миколайович,

Київський інститут внутрішніх справ,

начальник кафедри історії держави та права;

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

Бондар Людмила Семенівна,

Інститут педагогіки АПН України,

провідний науковий співробітник лабораторії історії

педагогіки

Провідна установа Чернігівський державний педагогічний університет

ім. Т.Г.Шевченка,

кафедра педагогіки, психології і методики викладання

математики,

Міністерство освіти і науки України, м. Чернігів

Захист відбудеться ”7” квітня 2004 року о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки АПН України за адресою: 04053, м.Київ, вул.Артема, 52-д.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині Інституту педагогіки АПН України за адресою: 04053, м.Київ, вул.Артема, 52-д.

Автореферат розісланий ”5” березня 2004 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.Д. Березівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Утвердження державотворчих процесів в Україні потребує докорінних змін у галузі освіти. Досягти успіху в реформуванні сучасної школи допоможе ґрунтовне вивчення, об'єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження кращих надбань української освіти і педагогіки з метою оптимального поєднання класичної спадщини минулого та сучасних досягнень наукової думки, органічного зв'язку її з вітчизняною історією, культурою та педагогічним досвідом (Державна національна програма „Освіта. Україна ХХІ століття”). Сьогодні поряд із загальноосвітніми створюється та успішно діє ціла низка неформальних освітніх закладів (зокрема, недільних шкіл) релігійного, етнічного, культурно-освітнього спрямування. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення діяльності недільних шкіл України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – нетрадиційних народно-просвітницьких закладів позашкільної освіти та освіти дорослих.

Національна доктрина розвитку освіти, проект Закону України “Про освіту дорослих” („Про додаткову освіту”, „Про безперервну освіту”) передбачають рівний доступ до здобуття якісної освіти та безперервність освіти, навчання протягом життя. Проте сьогодні у зв'язку із складною соціальною ситуацією, що склалася в країні, набуває поширення феномен „функціональної безграмотності” стосовно дітей шкільного віку (бездоглядних, безпритульних – так званих „дітей вулиці”) та дорослих, які не здобули навіть елементарної освіти. Це є порушенням конституційної вимоги щодо обов'язковості загальної освіти в Україні для усіх громадян (відповідно до потреб різних верств населення) та забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя.

Враховуючи демографічні, соціальні, економічні зміни, сьогодні стає нагальною потреба пошуку нових організаційних форм здобуття якісної освіти та професійної підготовки, мережа яких повинна задовольняти запити кожної людини відповідно до її інтересів, здібностей та потреб суспільства. Тому аксіоматичним у цьому контексті є переконання щодо необхідності докладного та всебічного вивчення історії недільних шкіл, усвідомлення сутності й сенсу цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, зокрема, подальшого удосконалення теорії і практики позашкільної освіти та освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

Історія розвитку недільних шкіл в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. означена доробком кількох генерацій визначних вітчизняних педагогів, громадських та культурно-освітніх діячів.

Першими до висвітлення історії зародження, становлення і розвитку недільних шкіл звернулися їхні діячі – Х.Алчевська, М.Драгоманов, П.Казанцев, О.Кайданова, Є.Мосаківський, М.Пирогов, М.Салтикова, Л.Струніна, К.Шейковський та ін. Спогади сучасників та історична хроніка діяльності недільних шкіл носять переважно довідковий, науково-популярний, мемуарний або оглядовий характер.

Заслужують на увагу праці та публікації тогочасних істориків просвітницького руху – Я.Абрамова, Д.Вольфсона, С.Глушко, Д.Граховецького, Г.Житецького, Л.Миловидова; відомих педагогів – В.Вахтерова, Е.Вахтерової, В.Водовозова, М.Корфа, С.Миропольського, С.Русової, К.Ушинського та ін., де розкриваються різні аспекти діяльності недільних шкіл досліджуваного періоду.

Історія та діяльність недільних шкіл у руслі піднесення російського соціально-демократичного руху кінця 50-х – початку 60-х та 80-х – початку 90-х років XIX ст. досить активно вивчалася дослідниками 50-х – 70-х років XX ст., серед яких – О.Барабой, М.Блінчевська, Г.Жураківський, Г.Іонова, Я.Лінков, Р.Таубін, С.Чавдаров.

Частково висвітлена дана проблема у дисертаційних дослідженнях істориків В.Білана („Недільні школи на Україні (1859 – 1862 рр.)”, 1967), Я.Пічкуренко („Роль воскресных школ и вечерних курсов для рабочих в освободительном движении России (1859 – 1903 гг.)”, 1953), І.Дронова („Основные этапы исторического развития общеобразовательной школы взрослых (1859 – 1971 гг.)”, 1971).

Діяльності Харківської приватної жіночої недільної школи Х.Алчевської присвячені дисертаційне дослідження М.Мухіна („Воскресная школа Х.Д.Алчевской и её роль в становлении образования взрослых (1862 – 1919)”, 1977), праці О.Мазуркевича („Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х.Д.Алчевська та її сподвижники”, 1963).

Останнім часом посилилась увага вітчизняних дослідників до педагогіки другої половини XIX – початку XX ст. взагалі та проблеми розвитку недільних шкіл зокрема. Найглибше і найґрунтовніше розглянула діяльність недільних шкіл крізь призму розвитку освіти дорослих та позашкільної освіти в Україні Л.Вовк („Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XX – 20-ті роки XX ст.)”, 1996).

Заслужують на увагу наукові дослідження та розвідки сучасних учених, які розглядають цей феномен у контексті інших проблем історико-педагогічної науки – Л.Березівської („Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.)”, 1999), Л.Бондар („3 історії створення недільних шкіл на Україні”, 1995; „Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні”, 2002), С.Дмитренко („Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття”, 2000), Л.Єршової („Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець ХУІІІ – початок ХХ століття)”, 2002), О.Жукової („Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської”, 2001), Л.Киян („Київські недільні школи”, 1989), Л.Корж („Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.”, 1999), О.Мармазової („Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)”, 1998), Н.Побірченко („Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX

століття)”, 2001), С.Черкасової („Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина XIX – початок XX ст.)”, 2000).

Розкриттю цих історико-педагогічних проблем сприяє цілий спектр сучасних досліджень провідних учених – І.Беха, В.Бондаря, Н.Гупана, С.Гончаренка, І.Зайченка, І.Зязюна, М.Євтуха, В.Кузя, Н.Ничкало, О.Пометун, Б.Ступарика, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка.

Однак, історіографічний огляд проблеми дає підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження розвитку недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. як закономірного, об’єктивно зумовленого і цілісного процесу. У науковій літературі наявне лише фрагментарне висвітлення окремих аспектів цього соціокультурного явища, розрізнених як у науково-теоретичному, так і в хронологічному плані.

Таким чином, важливість об’єктивного осмислення історичного досвіду діяльності недільних шкіл в Україні, необхідність реформування змісту освіти на основі творчого використання спадщини минулого та недостатня наукова розробленість проблеми і зумовили вибір теми дослідження – „**Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)**”.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. (1859 – 1920 рр.). Визначені межі дослідження пояснюються тим, що у 1859 р. в Україні з’явилися перші недільні школи; у 1920 р. відбулася зміна координат (офіційне підпорядкування позашкільної освіти державним і політичним структурам та спрямування на політосвіту) – період, коли недільні школи практично припинили свою діяльність, поступившись іншим типам навчальних закладів сфери позашкільної освіти та освіти дорослих. Таким чином, дослідження охоплює весь період розвитку недільних шкіл України з акцентуванням уваги на найбільш плідних етапах.

Територіальні межі дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну (регіони, що входили до складу Російської імперії – Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Південна Україна), оскільки, на наш погляд, саме на цій території розвиток громадсько-просвітницького руху на користь недільних шкіл мав найбільш інтенсивний характер.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 31.10.2000 р.) та узгоджено на засіданні бюро Ради з координації досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 5.12.2000 р.).

Об’єкт дослідження – просвітницький рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – організаційні та теоретико-методичні засади освітньої діяльності

українських недільних шкіл досліджуваного періоду.

Мета дослідження – здійснити всебічне цілісне поліаспектне висвітлення розвитку недільних шкіл як нетрадиційних освітніх закладів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відповідно до предмета і мети визначено такі **завдання дослідження**:

- 1) дослідити процес виникнення та становлення недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- 2) визначити етапи діяльності українських недільних шкіл;
- 3) розкрити, систематизувати та узагальнити організаційні засади, принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності недільних шкіл в Україні;
- 4) проаналізувати систему методичної роботи українських недільних шкіл;
- 5) встановити і обґрунтувати типологію українських недільних шкіл;
- 6) висвітлити місце недільних шкіл в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст.

Методологічну основу дослідження становлять загальні положення теорії пізнання та діалектичного розуміння суті історико-педагогічного процесу; системний підхід до вивчення педагогічних явищ; загальнофілософські положення про взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ у суспільстві. Науковий пошук здійснювався на принципах об'єктивності, історизму, детермінізму, науковості й системності.

На різних етапах дослідження використовувалися такі **методи**:

- конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних документів та друківаних джерел із досліджуваної проблеми);
- логіко-історичний аналіз (проаналізовано матеріали педагогічних видань, навчально-методичну літературу, архівні документи, статистичні відомості стосовно діяльності українських недільних шкіл означеного періоду);
- конструктивно-генетичний (висвітлено суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-національні передумови виникнення та визначено етапи розвитку недільних шкіл в Україні);
- порівняльно-зіставний (зіставлено й порівняно події, явища і факти, простежено генезу поглядів щодо означеної проблеми, здійснено порівняльно-зіставний аналіз навчальних планів, програм, підручників і посібників на різних етапах розвитку українських недільних шкіл);
- історико-ретроспективний (охарактеризовано організаційні засади, принципи, завдання, зміст, форми і методи освітньої діяльності недільних шкіл в Україні з другої половини XIX ст. до початку XX ст.);
- історико-типологічний (показано специфіку явища, що досліджується, та розроблено його типологію).

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (фонди № № 12, 13, 127, 278, 279, 285, 295, 304, 306, 311, 335, 336, 385, 386, 442, 707, 708, 711, 1672, 1720, 2040), Державного архіву м. Києва (фонд № 16), Державного архіву Київської області (фонди № № 2, 7), Державного архіву Черкаської області (фонди № № 8, Р-5799), Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (фонди № № 1, 2, 10, 179); фонди Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, наукової бібліотеки Інституту історії НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки АПН України; періодична преса: „Архіви України” (1952-2003), „Вестник воспитания” (1898-1903), „Журнал Министерства Народного Просвещения” (1860-1862), „Киевская старина” (1882-1906), „Киевский телеграф” (1859-1875), „Образование” (1896-1901), „Основа” (1861-1862), „Педагогіка і психологія” (1993-2003), „Початкова школа” (1969-2003), „Рідна школа” (1922-2003), „Русская школа” (1890-1917), „Україна” (1907, 1914-1917), „Черниговский листок” (1861-1863), „Шлях освіти” (1925-1928, 1997-2003); офіційні видання Міністерства народної освіти, звіти про роботу недільних шкіл означеного періоду, статистичні відомості, збірники документів, праці вітчизняних педагогів, матеріали історико-педагогічних досліджень (автореферати, дисертації, монографії), довідково-бібліографічна література.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження.

Вперше здійснено системне цілісне поліаспектне висвітлення розвитку недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Враховуючи кількісні та якісні зміни у розвитку даного феномена, в хронологічних рамках дослідження визначено 4 етапи діяльності українських недільних шкіл: 1) початковий (1859 – 1862 рр.); 2) перехідний (1862 р. – перша половина 1888 р.); 3) інтенсивний (друга половина 1888 р. – 1905 р.); 4) національно-креативний (1905 р. – 1920 р.).

Обґрунтовано типологію недільних шкіл України. Встановлено, що недільні школи досліджуваного періоду були різноманітними: *за статтю* (чоловічі, жіночі, спільні для осіб чоловічої і жіночої статі); *за віком* (для дітей, підлітків, дорослих, спільні для осіб усіх вікових категорій); *за статусом засновників* (громадсько-приватні, державні, напівдержавні); *за відомчим підпорядкуванням* (відомства Міністерства народної освіти, відомства православного віросповідання при Св. Синоді); *за змістом освіти* (нижчі, середні повторювальні, вищі додаткові, повторювально-додаткові).

Проведено системний аналіз організаційних та теоретико-методичних засад освітньої діяльності українських недільних шкіл. Виділено *принципи* (гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям, свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін.), *завдання* (поширення знань та підвищення освітньо-культурного рівня населення, розумове виховання та розвиток дітей і дорослих, моральне виховання та розвиток учнів, соціалізація особистості дітей і дорослих), *методи*

(пояснювального читання, бесіди, „взаємного навчання”, „прискореного проходження алфавіту”, „перепитування прочитаного”, „вивчення читацьких інтересів”, звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти та ін.), *організаційні форми* (шкільні та позашкільні, індивідуальні, групові та колективні) навчально-виховної діяльності недільних шкіл; розкрито *систему методичної роботи* недільних шкіл (запровадження передового педагогічного досвіду, створення творчої атмосфери у колективі, поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти, проведення анкетування, статистично-описової звітності, діяльність недільних шкіл як громадських центрів позашкільної освіти та освіти дорослих).

Уточнено дані про кількість недільних шкіл в Україні на різних етапах їхнього розвитку. Доведено, що мережа українських недільних шкіл досліджуваного періоду була значно ширшою за відому раніше.

Набуло подальшого розвитку дослідження місця недільних шкіл в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі архівні документи, історичні факти, пов’язані з діяльністю українських недільних шкіл періоду, що досліджується.

Практичне значення здобутих результатів полягає у тому, що фактичний матеріал та основні положення і висновки дослідження сприятимуть збагаченню історико-педагогічного знання, усвідомленню й аналізу змісту та значення діяльності недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. з метою повного і цілісного відтворення особливостей розвитку педагогічної думки й історії національної освіти. Зібраний, проаналізований, узагальнений матеріал та результати дослідження використовуються у роботі науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; можуть бути введені до змісту курсів педагогіки, історії педагогіки, вітчизняної історії у вищих навчальних закладах, спецкурсів із проблем розвитку народної освіти, укладанні підручників, навчальних посібників та іншої навчально-методичної літератури, у практиці роботи сучасної школи, подальших наукових дослідженнях із загальної педагогіки та історії педагогіки.

Вірогідність сформульованих у результаті проведеного дослідження наукових положень і висновків забезпечується використанням широкої джерельної бази (архівних документів, матеріалів педагогічної преси), кількісним, якісним та системним аналізом дослідницьких матеріалів, застосуванням комплексу методів, адекватних меті, предмету й завданням роботи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; доповідалися у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях „Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє” (Київ, 2002), „Україна-Росія: історія та сучасність”

(Умань, 2002), „Психолого-педагогічні проблеми дитинства” (Переяслав-Хмельницький, 2003); всеукраїнських науково-практичних конференціях „Актуальні питання вивчення історії XIX – XX ст.” (Бердянськ, 2002), „Педагогічні засади формування у підростаючого покоління активної громадянської позиції” (Київ, 2002), „До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), „Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури” (Полтава, 2003), “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2003), „Психолого-педагогічні проблеми сільської початкової школи” (Умань, 2003), “Студентська наука: проблеми і перспективи XXI століття” (Кіровоград, 2003).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 18 одноосібних публікаціях автора, з них 14 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг дисертації – 241 сторінка: основний текст – 185 сторінок; список використаної літератури – 45 сторінок, 557 найменувань (416 літературних джерел та 141 архівна справа); 2 додатки охоплюють 10 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження для сучасної історико-педагогічної науки в Україні; сформульовано об’єкт, предмет, мету, завдання роботи, методологічну основу, методи і джерела дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів; відображено апробацію результатів дисертаційного дослідження.

У **першому розділі** – „Виникнення та становлення недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.” – висвітлено історію розвитку недільних шкіл та визначено етапи їхньої діяльності; проаналізовано освітнє законодавство та офіційну політику уряду Російської імперії стосовно українських недільних шкіл; висвітлено розвиток громадсько-просвітницького подвижництва на користь недільних шкіл України та їх роль як центру залучення учнів до надбань української культури.

В історії вітчизняної педагогіки значне місце посідає просвітницький рух на користь недільних шкіл – нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні.

XIX століття виявилось ключовим в історії вітчизняної педагогіки. В епоху своєрідного соціально-просвітницького ренесансу, що розпочався в Україні, найбільш новаційними проявами суспільно-педагогічної творчості кращих представників української нації (зокрема, членів Кирило-Мефодіївського товариства, українських Громад) були пошуки становлення системи закладів освіти з метою неформального поширення знань серед народу.

Прогресивна громадськість України відчувала життєву необхідність у створенні позашкільних освітніх закладів для народу на зразок світових. Перша світська недільна школа була заснована 1756 р. у м. Базель (Швейцарія). Згодом такі освітні заклади з'явилися та успішно діяли в Англії, Німеччині, Америці, Шотландії та інших країнах світу.

Піднесення просвітницького руху середини XIX ст. відбувалося за складних соціально-економічних умов, що склалися в Російській імперії, зокрема, на території Наддніпрянської України: криза кріпосницької системи, суцільна безграмотність народних мас (станом на 1856 р. у 9 українських губерніях одна школа припадала в середньому на 9 591 жителя – майже 98% дітей шкільного віку не могли отримати навіть елементарної освіти). У зв'язку з розвитком промисловості, що передбачав запровадження новітньої техніки, передових технологій та ефективних форм організації праці, країна потребувала нового робітника, кваліфікованого та освіченого. Тому одночасно з підготовкою селянської реформи, спрямованої на ліквідацію кріпосного права, з кінця 50-х рр. XIX ст. розпочалася робота над проектом освітньої реформи.

Просвітницька діяльність прогресивної громадськості по створенню системи позашкільних освітніх інституцій, зокрема, недільних шкіл, збіглася у часі з виникненням та подальшим розвитком такого типу навчальних закладів у світі, динамікою європейських та вітчизняних національно-культурних, соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, готовністю української та російської інтелігенції до поширення знань, потребу в яких відчував сам народ.

В історії педагогіки немає усталеної думки щодо першості створення недільних шкіл в Україні. На підставі архівних документів та спогадів сучасників ми дійшли висновку, що в Україні недільні школи виникли одночасно в різних регіонах. Зокрема, в Києві – 11 жовтня 1859 р. (на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. Організаторами цієї недільної школи були студенти Київського університету імені Св. Володимира (Я.Бекман, Ф.Вороний, М.Драгоманов, С.Кулябка, В.Португалов, К.Шейковський та ін.).

Велику роль у процесі підготовки до відкриття та заснування перших недільних шкіл в Україні відіграли Т.Шевченко, попечитель Київського учбового округу М.Пирогов, професор російської історії П.Павлов, викладач Київського університету імені Св. Володимира П.Ромер, штатний наглядач Києво-Подільського повітового дворянського училища І.Слепушкін, засновниця приватного жіночого пансіону у Києві Нельговська, громадівці О.Стронін, О.Кониський, О.Лобода, І.Щелкан, А.Свидницький та інші представники прогресивної вітчизняної громадськості.

Перші недільні школи як приватно-громадські установи зароджувалися та розвивалися за доби своєїрідної “волі”. Спочатку ставлення уряду до таких нетрадиційних закладів освіти було досить прихильним. Про це, зокрема, свідчить зміст спеціальних циркулярів міністра внутрішніх справ від 22 березня 1860 р. про сприяння заснуванню таких навчальних закладів та 22 вересня 1860 р. про надання права губернаторам дозволяти відкриття нових недільних шкіл за згодою місцевого учбового

начальства.

Відповідно до змісту пояснювальної записки, поданої студентами університету імені Св. Володимира до канцелярії попечителя Київського учбового округу, в недільних школах передбачалося викладання Закону Божого, російської і слов'янської грамоти, письма та арифметики. Проте у більшості випадків засновники та викладачі не задовольнялися визначеним переліком навчальних предметів. До того ж і самі учні недільних шкіл ставили запити, які далеко виходили за межі затвердженої урядом програми. Створюючи нову громадсько-просвітницьку ідеологію, що передбачала навчання рідною мовою та розвиваючий характер знань, педагоги давали підстави представникам офіційної влади звинувачувати їх у перебільшенні повноважень, розширенні освітньої програми, антиурядовій пропаганді і т.п. Так почалося змагання за вплив у недільних школах.

Арешт членів Харківсько-Київського таємного товариства (початок 1860 р.), відкрита кампанія проти недільних шкіл, що супроводжувалася цілою низкою адміністративних репресій, відставка попечителя Київського учбового округу М.Пирогова (березень 1861 р.), створення “Правил для недільних шкіл” (травень 1860 р., січень 1861 р.), які звужували їхні освітні можливості шляхом запровадження елементарної грамотності курсу парафіяльних училищ – ось далеко не повний перелік репресивних заходів уряду Російської імперії, спрямованих на послаблення просвітницького руху на користь недільних шкіл.

Результатом посилення нагляду та серії репресивних заходів стало повсюдне закриття недільних шкіл 10 червня 1862 р. (деякі школи продовжили свою діяльність на нелегальних засадах, зокрема, Харківська приватна жіноча недільна школа Х.Алчевської). Так закінчився перший етап розвитку недільних шкіл (1859 – 1862 рр.), протягом якого в 9 українських губерніях Російської імперії діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл: Київській – 23, Подільській – 11, Волинській – 5, Полтавській – 30, Чернігівській – 6, Харківській – 11, Херсонській – 14, Катеринославській – 7, Таврійській – 8.

Відродження просвітницького руху на користь недільних шкіл проходило у досить складних умовах. Відповідно до царського указу від 10 червня 1862 р. було розпочато перегляд правил про заснування недільних шкіл. Проте нових (спеціальних) правил так ніколи створено і не було. Стосовно недільних шкіл було прийнято лише декілька заходів: прилучено до загального типу початкових училищ та уведено в систему навчальних закладів духовного відомства.

За відомчим підпорядкуванням чинне законодавство Російської імперії передбачало 2 основних типи недільних шкіл: 1) відомства Міністерства народної освіти, що діяли відповідно до “Положення про початкові народні училища” від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р., “Правил про уроки для дорослих” від 22 серпня 1902 р., “Правил про уроки і курси для дорослих” від 20 березня 1907 р. та “Положення про вищі початкові училища” від 25 червня 1912 р.; 2) відомства православного віросповідання при Св. Синоді (духовного), що діяли відповідно до “Правил про

церковно-парафіяльні школи” від 13 червня 1884 р., “Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад” від 28 травня 1888 р., “Положення про управління школами церковно-парафіяльними і грамоти” від 26 лютого 1896 р. та “Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання” від 1 квітня 1902 р.

Цікавим явищем у розвитку просвітницького руху були суботні школи для осіб єврейського населення, що діяли на основі положень про недільні школи, єврейські початкові училища та відкривались як самостійні навчальні заклади, при єврейській релігійній школі (Талмуд-Торі) або будь-якому єврейському казенному чи приватному початковому училищі.

Нові умови для становлення і розвитку системи позашкільної освіти та освіти дорослих виникли у часи УНР (1917 – 1920 рр.). Особливо вагомий внесок у цю справу зроблено урядом Центральної Ради: на основі I Універсалу Центральної Ради (червень 1917 р.) створено департамент позашкільної освіти (на чолі з С.Русовою) Генерального секретаріату народної освіти, який планував відкриття освітніх закладів для дорослих різних типів – від недільних шкіл та вечірніх класів для неписьменних до народних університетів.

У ролі засновників українських недільних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. виступали приватні особи, урядові організації, міські управи, Громади, земства, різноманітні товариства, зокрема, Харківське товариство поширення в народі грамотності, Київське, Петербурзьке та Московське товариства грамотності, Російське технічне товариство, “Просвіти”, місцеві відділення благодійних товариств (попечительства жіночою освітою, народною тверезістю), комісії народних читань і т.д.

Відповідно до статусу засновників в Україні діяли такі типи недільних шкіл:

- 1) громадсько-приватні – засновані представниками громадсько-приватної ініціативи – різноманітними товариствами, об’єднаннями, земствами та приватними особами;
- 2) державні – засновані Міністерством народної освіти, Св. Синодом, військовим міністерством та іншими відомствами, урядовими організаціями, міськими управами, державними службовцями і т. п.;
- 3) напівдержавні – засновані громадсько-приватною ініціативою за підтримки уряду, освітнього та інших відомств.

Велику роль у справі популяризації недільних шкіл відіграли особливі комісії (зокрема, Комісія (Довідкове бюро) з недільних шкіл при Московському Комітеті Грамотності), комітети, координуючі ради, товариства діячів недільних шкіл (діяли у Києві, Полтаві, Харкові та інших містах України), освітянські з’їзди (зокрема, 2-й з’їзд російських діячів з технічної та професійної освіти), вітчизняні (у Нижньому Новгороді, Харкові, Москві) та зарубіжні (у Парижі, Антверпені, Брюсселі, Чикаго) виставки, спеціальні збірники, періодичні видання та праці відомих діячів недільних шкіл (Я.Абрамова, Х.Алчевської, В.Вахтерова, Е.Вахтерової, М.Корфа, П.Казанцева, О.Кайданової, С.Миропольського, М.Салтикової

та ін.).

Недільні школи України другої половини XIX – початку XX ст. у своєму розвитку пройшли 4 етапи: 1) початковий етап (1859 – 1862 рр.); 2) перехідний етап (1862 р. – перша половина 1888 р.); 3) інтенсивний етап (друга половина 1888 р. – 1905 р.); 4) національно-креативний етап (1905 – 1920 рр.).

Як показує проведений аналіз, динаміка недільного руху другої половини XIX – початку XX ст. мала різноплановий характер: в одних губерніях (Харківській, Катеринославській) кількість недільних шкіл збільшувалася, в інших (Полтавській, Чернігівській) – зменшувалася. До революції 1917 р. в Україні діяло 112 недільних шкіл. Проте поширення таких нетрадиційних народно-просвітницьких закладів для дітей та дорослих (незважаючи на їхню мізерну кількість, порівняно з іншими країнами світу) відіграло значну роль у вирішенні національно-освітнього питання означеного періоду.

У **другому розділі** – „Недільні школи як нетрадиційна форма освітнього закладу в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)” – розкрито, систематизовано та узагальнено організаційні засади, принципи, завдання, зміст, форми, методи освітньої діяльності та висвітлено систему методичної роботи українських недільних шкіл означеного періоду.

Внутрішня організація більшості недільних шкіл характеризувалася відсутністю суворих регламентацій. Відповідно до правил внутрішнього розпорядку заняття у недільних школах відбувалися виключно в неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Поступово організатори недільних повторювально-додаткових шкіл почали вводити додаткові навчальні дні. Термін навчання визначався чинним освітнім законодавством та статутом кожної недільної школи – в середньому 2 – 3 роки (у більшості ж випадків цей термін не підлягав будь-яким регламентаціям). Навчальний рік зазвичай тривав з вересня по червень; деякі школи були відкриті і влітку. Кількість навчальних днів протягом року в середньому становила 25–35 (40). Навчальний день тривав 3–4 год. (в основному з 10 до 14 год.).

Для управління внутрішнім життям недільної школи створювалася рада (загальні збори), до складу якої входили засновники, а також попечителі і розпорядники, які обиралися засновниками та затверджувалися повітовою і губерньською училищними радами.

Величезна корпорація учителів мала досить різноманітний склад відносно віку, суспільного становища, роду занять, рівня освітньої підготовки та професійної майстерності. Підбір кандидатів на посади учителів здійснювали засновники або утримувачі недільних шкіл з дозволу інспектора народних училищ (у випадку нестачі учителів до викладання тимчасово допускалися особи, які не мали свідоцтва на звання учителя); викладання Закону Божого здійснювали особи священного сану та ті, хто закінчив повний курс духовної семінарії за умови визнання їхньої здібності та благонадійності. Учителі недільних шкіл, як правило, працювали без будь-якої винагороди, крім деяких, зокрема земських.

Недільні школи – безплатні народно-просвітницькі заклади – були відкриті для усіх бажаючих,

незалежно від віку (згодом вік учнів став визначатися відповідними законодавчими документами та адміністративними розпорядженнями, зокрема, циркулярами Міністерства народної освіти від 28 червня 1874 р., 25 квітня 1908 р.), статі, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Після закінчення недільних шкіл їхні учні, як правило, не отримували ніяких посвідчень.

Недільні школи другої половини XIX – початку XX ст. – це відкриті народно-просвітницькі заклади, принципи, завдання та зміст навчання і виховання яких були спрямовані, насамперед, на задоволення освітніх потреб та запитів народу. Їхня діяльність базувалася на таких організаційних засадах, як відсутність суворих внутрішніх регламентацій, громадський підхід до управління та планування педагогічного процесу, дотримання основного принципу діяльності – „школа для учнів”, створення особливих попечительств з метою турботи про учнів, особлива атмосфера взаємин між членами шкільного колективу, гуманне ставлення до вихованців, спільність інтересів учителя й учня та ін.

Аналіз та узагальнення досвіду роботи українських недільних шкіл дозволив виділити принципи їхньої діяльності, серед яких чільне місце займають такі: 1) гуманізму – створення умов для формування кращих якостей і здібностей учнів, гуманізація взаємин між педагогом і вихованцями, оснований на повазі, довірі, розумінні запитів, інтересів, гідності особистості (правилами внутрішнього розпорядку недільних шкіл суворо заборонялися фізичні покарання); 2) демократизму – відсутність суворої регламентації внутрішньої організації недільної школи, самостійне опрацювання освітніх програм, колективне вирішення усіх проблем на засіданнях загальних шкільних та педагогічних рад (зборів) із залученням до обговорення учнів, усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності; 3) природовідповідності, індивідуалізації та диференціації – врахування вікових, індивідуальних та інших особливостей учнів шляхом поділу учнів на групи відповідно до віку (діти, підлітки, дорослі), рівня освітньої підготовки (грамотні, малограмотні, напівграмотні, неграмотні); використання індивідуальних та групових форм організації навчальної діяльності.

Над теоретичним опрацюванням, обґрунтуванням та узагальненням змісту недільного навчання працювали представники вітчизняної суспільно-освітньої думки, педагогічні пошуки яких випереджали зарубіжні – Х.Алчевська, В.Вахтеров, Е.Вахтерова, В.Водовозов, М.Драгоманов, П.Казанцев, О.Кайданова, М.Корф, В.Лобода, Т.Лубенець, С.Миропольський, В.Науменко, Д.Пильчиков, М.Пирогов, О.Потебня, С.Русова, В.Стоюнін, О.Стронін, К.Ушинський та ін. Педагогічний пошук та ініціатива учителів недільних шкіл були спрямовані на збагачення змісту освіти, його забезпечення інтересам людини, потребам економічного і соціально-політичного розвитку країни.

Програми для недільних шкіл розробляли учителі-практики, педагоги-теоретики позашкільної

освіти, члени комісій недільних шкіл, земських рад, освітніх комісій різних товариств (зокрема, Шкільної комісії Київського товариства грамотності) та інші представники педагогічної громадськості України і Росії. Укладачі програм дотримувалися демократичного принципу вибору навчальних предметів – рекомендували вивчення обов'язкового мінімуму, стимулюючи тим самим ініціативу розширення та поглиблення змісту освіти на місцях.

На основі аналізу джерелознавчих матеріалів з даної проблеми ми виділили основні принципи побудови змісту освітніх програм недільних шкіл: концентричний спосіб розміщення навчального матеріалу; співвідношення загальноосвітніх та додаткових знань; використання міжпредметних зв'язків; практичний зміст навчального матеріалу.

Теоретики та практики недільного навчання не ставили перед собою завдання запровадження систематичних знань. Вони мали на меті розширення загального освітньо-культурного рівня народу, зацікавлення та підготовку учнів до самостійного навчання, апелювали до самодіяльності та самоорганізації особистості, до її прагнення самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Мета недільної школи полягала у прагненні зацікавити та підготувати учнів настільки, щоб вони самі за сприятливих умов змогли учитися самостійно.

Ініціативні пошуки діячів недільних шкіл навіть за умов жорстоких регламентацій щодо змісту навчання були спрямовані у перспективі на забезпечення широких освітніх потреб та розвитку особистості учнів. Крім загальноосвітніх предметів програми початкових народних училищ (Закон Божий, читання за книгами громадянського та церковного друку, письмо, перші 4 дії арифметики та церковний спів), у багатьох недільних школах України вивчалися проблеми історії, економічних відносин, культури, літератури, географії, природознавства; за бажанням учнів в окремих недільних школах викладались основи фізики, хімії, геометрії, мінералогії, іноземних мов, законодавства, елементи вищої математики, педагогіки, психології та інші навчальні дисципліни.

За змістом освіти в Україні сформувалося 4 типи недільних шкіл (проте на практиці цей поділ був умовним): 1) нижча (для неписьменних); 2) середня повторювальна (для тих, хто вибув із початкового училища) – давала компенсаторний рівень знань; 3) вища додаткова (для тих, хто закінчив початкове училище) – давала додатковий рівень знань і була, по суті, наступною ланкою після початкової школи; 4) повторювально-додаткова – поєднувала завдання двох попередніх типів.

За участі та сприяння діячів просвітницького руху на користь недільних шкіл створювалася відповідна навчально-методична література: посібники („Книга взрослых”, 1899, 1900; „О книге взрослых”, 1900, 1907; критико-бібліографічний покажчик „Что читать народу?”, 1884, 1889, 1906), підручники – О.Кониського („Українські прописи”, 1862; „Арихметика або „Щотниця””, 1863; „ГраMATка або перша чытанка за для початку вчень”, 1882), М.Корфа („Руководитель воскресных повторительных школ”, 1882), Т.Лубенця („Читанка”, 1883; „Арифметичний збірник”; „ГраMATка. Український буквар з малюнками”, 1906), Д.Мороза („Арихметика” (Щотниця)”, 1862), О.Потебні

(„Буквар”, 60-ті рр. XIX ст.), К.Рубісова („Начальная арифметика”, 1861), С.Русової („Український буквар”, 1906, 1919; „Перша читанка для дорослих (для вечірніх, недільних шкіл)”, 1918), А.Свидницького („Русская азбука. Руководство для учащихся” та „Русская азбука. Руководство для преподавателей”, 1868), О.Строніна („Азбука по методе Золотова для Южнорусского края”, 1861), Т.Шевченка („Букварь Южнорусский”, 1861), К.Шейковського („Домашня наука” („Перші початки”, 1860 і „Вищі початки”, 1861); „Дещо про світ божий”, 1863), „Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл”, 1918 (Українського видавництва в Катеринославі), „Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл”, 1918 (складена учительським гуртком Олександрівського товариства „Просвіта”) та ін.

Всебічне вивчення проблеми дозволяє стверджувати, що недільні школи другої половини XIX – початку XX ст. виступали ареною апробації, запровадження та популяризації нових педагогічних методів: бесіди, пояснювального читання (використовувався при вивченні основних навчальних дисциплін з метою повідомлення учням загальноосвітніх відомостей з різних галузей знань – історії, географії, природознавства, літератури), „взаємного навчання” (парний спосіб організації групової навчальної діяльності учнів), „прискороного проходження алфавіту” (термін вивчення алфавіту в недільній школі становив 6-12 занять), „перепитування прочитаного” (передбачав використання таких прийомів, як бесіда, усні та письмові відповіді з метою з’ясування ступеня засвоєння учнями змісту прочитаного), „вивчення читацьких інтересів” (опитування змісту прочитаного у формі бесід, письмових відгуків, анкетування з метою контролю за позакласним читанням, виявлення рівня підготовки учнів до читання різноманітної літератури), звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти та ін. У роботі недільних шкіл використовувалися різні форми організації навчально-виховної діяльності: шкільні (урочні та позаурочні), позашкільні (домашня робота, екскурсія та ін.); індивідуальні, групові, колективні.

Створена та запроваджена діячами недільних шкіл система методичної роботи передбачала: 1) запровадження передового педагогічного досвіду; створення творчої атмосфери у колективі; 2) поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти (педагогічні ради, збори (загальні, гурткові), комісії, педагогічні читання, координуючі ради діячів недільних шкіл, взаємовідвідування уроків, „школа молодого учителя”, курси підвищення кваліфікації учителів, ведення педагогічних щоденників); 3) проведення низки взаємопов’язаних заходів, спрямованих на удосконалення професіоналізму та підвищення якості навчально-виховного процесу, рівня педагогічної майстерності учителів (анкетування, статистично-описова звітність); 4) діяльність недільних шкіл як громадських центрів позашкільної освіти та освіти дорослих з метою організаційно-методичної координації роботи народно-просвітницьких закладів; 5) створення у журналі „Русская школа” рубрики „Хроника воскресных школ”, у якій протягом 1897 – 1907 рр. опубліковано понад 180 матеріалів – звіти недільних шкіл, навчальні програми та методичні вказівки

до них, публікації щодо різних аспектів діяльності недільних шкіл і т.п.

Постійний пошук гнучких, конструктивних принципів, розробка та апробація нових ефективних методів та прийомів навчання і виховання, особливої техніки викладання, узгоджених з „голосом науки”, використання прогресивних досягнень вітчизняної та світової педагогіки – ось далеко не повний перелік складових професійності та основних засад новаторської діяльності викладачів недільних шкіл.

У ході проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Недільні школи України другої половини XIX – початку XX ст. – це нетрадиційні народно-просвітницькі заклади позашкільної освіти для дітей та дорослих, що працювали у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Еволюція недільних шкіл є закономірним об’єктивно зумовленим цілісним процесом, що відбувався у контексті зміни освітньої ситуації, певних конкретно-історичних умов та ідейно-ідеологічних тенденцій означеного періоду.

2. У розвитку українських недільних шкіл, враховуючи кількісні та якісні зміни даного феномена в хронологічних рамках дослідження, можна виділити 4 послідовні етапи діяльності:

1) початковий етап (1859 – 1862 рр.) – зародження, становлення і формування недільних шкіл (вироблення організаційних, дидактичних та методичних засад діяльності); розширення мережі таких нетрадиційних народно-просвітницьких закладів, об’єднання їх навколо координуючих центрів у різних містах України; на початку 1862 р. у результаті репресивної політики уряду поступове послаблення просвітницького руху на користь недільних шкіл та їхнє закриття відповідно до царського указу від 10 червня 1862 р. Протягом 1859 – 1862 рр. в Україні діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл;

2) перехідний етап (1862 р. – перша половина 1888 р.) – нелегальна діяльність окремих недільних шкіл та початок їхнього відродження відповідно до чинного законодавства даного періоду („Положення про початкові народні училища” від 14 липня 1864 р. і 25 травня 1874 р., „Правил про церковно-парафіяльні школи” від 13 червня 1884 р. та „Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад” від 28 травня 1888 р.);

3) інтенсивний етап (друга половина 1888 р. – 1905 р.) – значне зростання асигнувань на користь недільних шкіл з боку земств, міських управлінь, товариств та приватних осіб; консолідація у своєрідні об’єднання (товариства, комітети, комісії) недільних шкіл; організація та участь у міжнародних та вітчизняних виставках, освітянських з’їздах, створення друкованого органу (рубрика „Хроника воскресных школ” (1897 – 1907 рр.) у журналі „Русская школа”), публікація матеріалів теоретико-методичного характеру у спеціальних збірниках та на сторінках періодичних видань з метою обміну педагогічним досвідом та популяризації діяльності недільних шкіл; ініціативні пошуки діячів недільних шкіл у напрямі задоволення освітніх запитів та удосконалення змісту навчання;

розгалуження типології недільних шкіл; створення та видання спеціальної навчально-методичної літератури; розробка, апробація та популяризація освітніх програм, форм, методів і прийомів недільного навчання в контексті зародження вітчизняної теорії позашкільної освіти та освіти дорослих;

4) національно-креативний етап (1905 – 1920 рр.) – діяльність недільних шкіл у період визвольних змагань українського народу та становлення національної системи освіти й виховання як своєрідного центру залучення учнів до надбань національної культури, зокрема, шляхом поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти, запровадження навчання українською мовою, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної та художньої літератури.

3. Специфіка розвитку недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. полягала у відкритому характері їхньої діяльності. Переважна більшість недільних шкіл діяли на основі принципів гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям, свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін.

Головні завдання недільних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. полягали у поширенні знань та підвищенні освітньо-культурного рівня населення, розумовому вихованні та розвитку дітей і дорослих (формуванні навичок самоосвіти, самовиховання і саморозвитку з метою подальшої самореалізації особистості), моральному вихованні та розвитку учнів (вихованні, формуванні та розвитку морально-духовної зрілості, світоглядних переконань учнів), соціалізації особистості дітей та дорослих.

З метою забезпечення широких освітніх потреб та розвитку особистості діячами недільних шкіл (навіть за умов жорстких урядових регламентацій) було зроблено спроби: по-перше, координації змісту освіти та програмних завдань недільних шкіл з існуючим науковим, громадським та соціально-економічним потенціалом; по-друге, спрямування змісту освіти на можливість демократичного вибору кожним учнем рівня, характеру і глибини знань (зокрема, через діяльність недільних шкіл різних типів); по-третє, поєднання загальноосвітніх та додаткових соціально-економічних знань з освітньою ідеєю розвитку національної самосвідомості.

Недільні школи України другої половини XIX – початку XX ст. виступили ареною апробації, запровадження та популяризації нових педагогічних методів, прийомів та форм організації навчально-виховної діяльності. Незважаючи на те, що цілісної дидактики недільного навчання створено не було, розроблені, апробовані та запроваджені діячами недільних шкіл методики викладання різних предметів, навчально-методична література використовувалися в українських школах першого радянського десятиліття. Вони сприяли подальшим дослідженням у галузі методології підручникотворення і навчально-методичного забезпечення позашкільної освіти та освіти

дорослих в Україні.

4. З метою підвищення якості навчально-виховного процесу та рівня педагогічної майстерності викладачів у недільних школах діяла ефективна система методичної роботи, що базувалася на засадах педагогічної взаємодії, співробітництва та співтворчості учителів і учнів. Вона передбачала: запровадження передового педагогічного досвіду, створення творчої атмосфери у колективі, поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти, проведення анкетування, статистично-описової звітності, діяльність недільних шкіл як громадських центрів позашкільної освіти та освіти дорослих.

5. У результаті всебічного вивчення даної історико-педагогічної проблеми встановлено і обґрунтовано типологію недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. за такими критеріями: за статтю (чоловічі, жіночі, спільні для осіб чоловічої і жіночої статі – так звані “змішані”); за віком (для дітей, підлітків, дорослих, спільні для осіб усіх вікових категорій); за статусом засновників (громадсько-приватні, державні, напівдержавні); за відомчим підпорядкуванням (відомства Міністерства народної освіти, відомства православного віросповідання при Св. Синоді); за змістом освіти (нижчі, середні повторювальні, вищі додаткові, повторювально-додаткові).

6. Недільні школи відіграли значну роль в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX ст. Шляхом запровадження української мови навчання, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів змісту освіти недільні школи стали своєрідним центром залучення учнів до надбань української культури.

Проведене дисертаційне дослідження дозволило зробити висновок про те, що розвиток недільних шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. є закономірним об’єктивно зумовленим цілісним процесом, що значно вплинув на розвиток вітчизняного шкільництва.

Дослідження не висвітлює усіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують такі проблеми, як розвиток недільних шкіл окремих регіонів України, вивчення педагогічної і методичної спадщини діячів недільних шкіл та внеску видатних просвітників у теорію і практику позашкільної освіти та освіти дорослих з метою врахування та творчого використання історико-педагогічного досвіду у практиці роботи сучасної школи.

Основні положення дисертації викладено в **публікаціях**:

1. Коляда Н.М. Харківська приватна жіноча недільна школа Х.Алчевської // Збірник наукових праць / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – Умань, 2001. – С. 78–88.
2. Коляда Н.М. До історії питання про створення недільних шкіл у Києві // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3–4. – С. 227–232.

3. Коляда Н.М. Вклад земств у створення і розбудову недільних шкіл в Україні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Збірник наукових праць / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 123–128.
4. Коляда Н.М. Українські громадські об'єднання і недільні школи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укладачі В.Й.Борисенко, К.О.Баханов, П.В.Дмитренко. – Вип. 46. – Київ–Бердянськ, 2002. – С. 52–57.
5. Коляда Н.М. Специфіка морально-духовного виховання особистості в недільних школах України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Кн. 2. – К., 2002. – С. 192–197.
6. Коляда Н.М. Тюремні недільні школи в Україні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 74–79.
7. Коляда Н. Микола Іванович Пирогов і недільні школи // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 75–77.
8. Коляда Н.М. Українська недільна школа другої половини XIX ст. – початку XX ст. як інститут соціалізації особистості // Соціалізація особистості: Збірник наукових праць / За заг. ред. А.Й.Капської. – Т. ХУІІІ. – К.: Логос, 2002. – С. 13–22.
9. Коляда Н. М. Недільні школи другої половини XIX ст. – початку XX ст. – центр залучення учнів до надбань української культури // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць. – Вип. 22 / За заг. ред. Євтуха М.Б. – К.: Видавничий центр КНЛУ, НМАУ, 2002. – С. 80–84.
10. Коляда Н.М. Недільні школи в селах України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол.: Н.С.Побірченко (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. світ, 2002. – Вип. 4. – С. 267–274.
11. Коляда Н.М. З досвіду організації бібліотечної справи в недільних школах України другої половини XIX ст. – початку XX ст. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол.: Н.С.Побірченко (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. світ, 2002. – Вип. 5. – С. 280–285.
12. Коляда Н. Просвітницько-педагогічна діяльність студентської молоді України в недільних школах (60-ті рр. XIX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Вип. 17. – Львів, 2003. – С. 232–239.
13. Коляда Н.М. Гуманістична спрямованість діяльності недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного

педагогічного університету імені Григорія Сковороди: Науково-теоретичний часопис. – Переяслав-Хмельницький, 2003 – С. 159–164.

14. Коляда Н. Розповсюдження недільних шкіл в Україні (1859–1862 рр.) // Школа першого ступеня: теорія і практика: Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. – Вип. 4. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 226–236.

15. Коляда Н.М. Офіційна політика уряду Російської імперії стосовно українських недільних шкіл (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Україна-Росія: історія та сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Умань: ТОВ „Аналітик”, 2003. – С. 97–100.

16. Коляда Н. Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури в недільних школах Полтавщини (60-ті рр. XIX ст.) // Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (4–5 лютого 2003 р.). – Полтава, 2003. – С. 60–65.

17. Коляда Н. Українське студентство 60-х років XIX ст. та недільні школи // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 27–28 березня 2003 р. / Ред. кол.: М.І.Шкіль (відп. ред.) та ін. – К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2003. – Т. 4. – С. 102–105.

18. Коляда Н.М. Недільні школи другої половини XIX – початку XX століття // Розвиток педагогічної думки і освіти на Черкащині: Монографія / Л.М.Андрощук, Л.Д.Березівська, О.А.Біда та ін.; За заг. Ред. Н.С.Побірченко. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 21–29.

АНОТАЦІЇ

Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки АПН України, Київ, 2004.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове розкриття наукової проблеми, представленої у вигляді всебічного цілісного поліаспектного висвітлення розвитку недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. як закономірного об'єктивно зумовленого цілісного процесу, що справив значний вплив на розвиток вітчизняного шкільництва.

Висвітлено історію, визначено етапи діяльності, розроблено і обґрунтовано типологію недільних шкіл; проаналізовано освітнє законодавство, розвиток громадсько-просвітницького подвижництва на користь недільних шкіл України та їх роль як центру залучення учнів до надбань національної культури.

Проаналізовано діяльність недільних шкіл як нетрадиційних освітніх закладів України другої

половине XIX – початку XX ст.: розкрито, систематизовано та узагальнено організаційні засади, принципи, завдання, зміст, форми, методи освітньої діяльності та систему методичної роботи.

Ключові слова: недільні школи, нетрадиційні освітні заклади, національна освіта, громадсько-просвітницьке подвижництво.

Коляда Н.Н. Развитие воскресных школ в Украине (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Институт педагогики АПН Украины, Киев, 2004.

В диссертации осуществлено теоретическое обобщение и предложено новое раскрытие научной проблемы, представленной в виде всестороннего полиаспектного освещения развития воскресных школ в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. как закономерного объективно обусловленного целостного процесса.

Исследования показали, что воскресные школы Украины второй половины XIX – начала XX вв. – это нетрадиционные бесплатные народно-просветительские заведения внешкольного образования для детей и взрослых, занятия в которых проводились в воскресенье (для лиц еврейской национальности – в субботу) и праздничные дни.

Учитывая качественные и количественные изменения в развитии воскресных школ Украины второй половины XIX – начала XX вв. нами выделено 4 последовательных этапа их деятельности:

- 1) начальный этап (1859 – 1862 гг.);
- 2) переходный этап (1862 г. – первая половина 1888 г.);
- 3) интенсивный этап (вторая половина 1888 г. – 1905 г.);
- 4) национально-креативный этап (1905 – 1920 гг.).

Доказано, что специфика развития воскресных школ Украины второй половины XIX – начала XX вв. заключалась в открытом характере такого типа народно-просветительских заведений, которые работали на основе принципов демократизма, гуманизма, природосообразности, индивидуализации, дифференциации, связи обучения и воспитания с жизнью, научности, сознательности, активности, самостоятельности, доступности, наглядности, развивающего обучения и воспитания, последовательности, народности и культуросообразности.

Обосновано, что основные задачи воскресных школ Украины второй половины XIX – начала XX вв. заключались в распространении знаний и повышении образовательного уровня населения, умственном воспитании и развитии детей и взрослых (формировании навыков самообразования, самовоспитания и саморазвития с целью дальнейшей самореализации личности), нравственном воспитании и развитии учеников (воспитании, формировании и развитии нравственно-духовной зрелости личности, мировоззренческих убеждений учеников), социализации личности детей и

взрослых.

Инициативные поиски деятелей воскресных школ (даже в условиях жестких регламентаций) были направлены к перспективе обеспечения широких образовательных нужд и развития личности учеников. Кроме общеобразовательных предметов программы начальных народных училищ (предвиденных образовательным законодательством) в воскресных школах Украины вводились разные направления общенаучных знаний: изучались проблемы истории, экономических отношений, культуры, литературы, географии, природоведения; по желанию учеников в отдельных воскресных школах преподавались основы физики, химии, геометрии, минералогии, иностранных языков, законодательства, элементы высшей математики, педагогики, психологии и другие учебные дисциплины.

Установлено, что воскресные школы сыграли значительную роль в украинском национально-культурном движении второй половины XIX – начала XX вв. Путем введения украинского языка обучения, воспитания в национальном духе, издания, распространения и использования украинской учебно-методической, научно-популярной и художественной литературы, соединения общеобразовательного и национального компонентов содержания образования воскресные школы стали консолидирующей силой прогрессивного отечественного гражданства в период освободительной борьбы народа Украины и становления национальной системы образования и воспитания.

В результате фронтального изучения данной историко-педагогической проблемы разработана и обоснована типология воскресных школ Украины второй половины XIX – начала XX вв. за такими критериями: половым (мужские, женские, общие для лиц мужского и женского пола); возрастным (для детей, подростков, взрослых, общие для лиц всех возрастных категорий); за статусом основателей (общественно-частные, государственные, полугосударственные); за ведомственным подчинением (ведомства Министерства народного образования, ведомства православного вероисповедания при Св. Синоде); за содержанием образования (низшие, средние повторительные, высшие дополнительные, повторительно-дополнительные).

Ключевые слова: воскресные школы, нетрадиционные образовательные заведения, национальное образование, общественно-просветительское подвижничество.

Kolyada N.M. The development of Sunday school education in Ukraine (the 2nd half of the 19th – the beginning of the 20th century). – Manuscript.

Dissertation for the candidate's degree in Pedagoqics in speciality 13.00.01 – Pedagoqical Science and the History of Pedagoqics. – The Institute of Education, the Academy of Pedagoqical Science, Kyiv, 2004.

The dissertation proposes a theoretical generalization and reveals the scientific issue in a new light. The

issue is presented in the allround, whole and multiple approach highlight of the development of Sunday schools education in Ukraine in the 2nd half of the 19th – the beginning of the 20th century as a regular, objective and integral process which had a great influence upon the development of native schooling.

The work gives the highlight of the history, the definition of the research stages; the types of Sunday schools have been worked out and grounded; Education legislation has been analysed as well as the development of people education zealot practice in the light of the activity of Sunday schools and their role in encouraging students to the national cultural achievements share.

The activity of Sunday schools as non-traditional educational institutions in Ukraine in the 2nd half of the 19th – the beginning of the 20th century has been analysed. The main organization principles, tasks, essence, forms, the methods of education activity and the systemic methodology has been disclosed, systematized and generalized.

Key words: Sunday schools, non-traditional educational institutions, national schooling, people education zealot practice.

Підписано до друку .02.2004 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк.арк. 0,9.
Обл. вид. арк. 0,9. Наклад 100. Зам. №

Видавництво "Науковий світ"
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
03150, м. Київ-150, вул. Горького, 51, оф. 1211.
227-01-89, 419-38-44